

Որոտնեցիին աթոռը կը բազմի Գրիգոր Տաթևացիին որ Երեմի Մեծոփայ վանքը կը մնար, բայց առաւելապէս հաստատուած էր Տաթևի վանքը:

Որոտնեցիին և Տաթևացիին երուսաղէմի ուխտաւորութիւնը կը հաստատուի նաեւ Յ. Կ. Ճանիկեանի՝ ճշմութիւնք Ակնայ գրքին (էջ 98-99) մէկ ծանօթութեանէն զոր կը յիշենք հետեւեալ բացատրութեամբ. Բինկայի Տ. Յակոբ քահանային ծանուցման վրայ Ճանիկեան կ'իմանայ թէ մի քանի մազադաթեայ Աւետարան և Մալտոց գտնուած է. անոնցմէ միայն Աւետարանի մը յիշատակարանը զոյղն յապաւմամբ կ'ընդօրինակէ. այս Աւետարանը գրուած է ճերմամանա տիեզերալոյս մեծ բաբունապետին Օհաննու Որոտնեցու յ յԱստուածապատ զաւառս Եկեղեցայ յանապատի Լուսաւորչի ընդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետին որ շինեալ է նոյն ինքն հօրն մերոյ Սրբոյն Գրիգորի, որ ի սմին լեալ ձեռնադրութիւն Ռատակէսիո: Աւետարանին չափոց թուականով գրուածքը անհայնալի է, միայն կը յիշուի պարզ թուով (1373). յարելով՝ այդքնեղելի եւ բազմազգ գրչի Գրիգոր ոպասաւորի սմին և բանի: Միակ ըստ նախնեացն Խուրբուս = ի ընտիր օրինակէ ստուգեալ:»

Գրիգոր Տաթևացին որ այս Աւետարանին գրչութեան հեղինակն է կը գրէ ձեռագիր աղագէս զձեզ . . . յիշատակել առաջի Գրիստոսի զքաջ Եսայիան և զարի նահատակն զՅովհաննէս բարձունին զվարժապետն իմ . . . և զիս զմեզաւոր աշխատողս և զծնողսն իմ . . . և այլն. կարգ մը ուրիշ յիշատակութիւններէ վերջ կը զօծելու ազգէմի այցելութեան պարագան հետեւալ կերպով. «Ով եղբայր, զյիշատակարանս յետոյ գրեցի յերուսաղէմ Ս. Քաղաքս եւ կարի արտօրանօք ի մեծի հինգշաբթուոյ աւուրս, վասն ստուգութեան ի տեղիս տեղիս ի խաջ նշան եմ արարել ի վերայ անց բանի՝ որ յայլ աւետարան լինի յայն տեղն զիր աւելորդ, եւ կամ թէ այս զիրս յայս տեղն պիտոյ է: Զմազաղաքս ցոյց իմեցի մեծ վարդապետս իւր ձեռովն գործեաց եւ մեզ ուսոյց զոյցն առնես:»

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՔԵՊՍ. ԱՂԱՆՈՒՆԻ

ՀՈՌՈՎՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ի ԵՆ Գ ԴԱՐԵՐՈՒՆ

(ՀԱՏՈՒԱՅ ՄԸ Ի. LIETZMANN-Ի)

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ԵԿԵՆԵՑԻՈՑ ԳԻՌԷՆՆԵՆ

Պէտք է կարգաւ Տակիտոսը լիովին հասկնալու համար, Հռովմայեցի ժողովուրդին, բարոյական կառուցումին մէջ յատաջ եկած աւերները՝ հողիններու այն ջարդին պատճառաւ՝ զոր Գոմեթիանոս հրամայեց՝ որ տեւեց տասնը հինգ տարիներ շնորհաւոր, քառասուննոց մարդ մը, իր իսկ աշխրհուն վերապրած մը կ'երևի, և, այն վայրկեանին որ կը սկսի աշխարհի, դառնութեամբ նախ կը յայտարարէ թէ, աւելի զիրին է խեղդել հողեկան կեանքը, քան թէ կենդանացնել զայն¹⁾: Բայց Տրայանոս ազատութիւնը կը բերէ: Ամէն հողմիւրէն ձայներ կը բարձրանան շնորհակալութիւն յայտնելու համար ազատարարին, ու անոր լուսամիտ կառավարութեան ներքեւ Տակիտոս կարող եղաւ պարզելու իր բովանդակ հանճարը: Կայսրիսու պատմութիւնը, ինքը գրեց, պատմական ամենակարեւոր գործն է, զոր Հռոմ տուաւ աշխարհի, բայց ձյս գործը, մթութեամբ մը լեցուն, զիւսցանական համակերպութեամբ թաթաւուն լուսաւոր ապագայի մը յոյսը չէ որ կը ցուցնէ՝ այլ կսկծալի անհանգստութիւն մը և ողբերգական նախազգացում մը: Տիտոս-Լիվիոսի երջանիկ օրերէն հազիւ հարիւր տարի թաւալած, Տրայանոսի փառքը իր գազաթնակէտին է հասած և կայսրութիւնը նորէն կը ծնի: Բայց Տակիտոս մենակեաց մըն է, և իր հանճարովը, բոլոր մարդերէն աւելի հեռուն տեսնելու շնորհովը օժտուած:

Պիլիոս, իր բարեկամը, երջանիկ է բուրովին, անիկա կը զգայ թէ կ'ապրի ոգեկան վերազարթումի շրջանի մը մէջ, ու իր նամակները, արուեստով շարագրուած, հրապուրիչ վկաներն են այդ բանին: Այս հանգամանքներուն մէջ, կ'ըսէ ինչ որ շիտակ է, թէպէտեւ շատ բարձր կը գնահատէ իր ժամանակակիցներուն գրական գե-

դարուեստասիրութիւնը (dilettantisme)¹⁾։ Այս dilettantisme-ը սակայն նրբացած կեանքի՝ անկեղծ սէրը միայն կ'արտայայտէ, և ուրիշ բան չէ ան բայց հիթ կրկերոնեան շրջանի դասական աւանդութիւններու հաւատաւոր, աւանդութիւնները զորս կուէն տեղեանս, որ նոր մեռեր էր, նորէն պատուաւոր դարձուցած էր։ Պիլիթոսի բարեկամներու խումբին կը պատկանէր դեռատի Սուկոտնը, որ սկսեր էր ինքզինքը արժանի ցուցնել, Ալլիստոսի իշխանութեան ներքեւ, այն յոյսերուն զորս իր վրայ գրած էին մարդիկ։ Տրայանոսի ժամանակ, Ալբուսալ կը գրէր իր սքանչելի երգիծանքները։ Այս երեք հեղինակներէն ոչ մէկը առաջնակարգ հանճար մը չէ, բայց անոնք իրենց տաղանդներովը գրականութեան մէջ այնչափի ազդեցութիւն մը թողուցին որ տակաւին կը տեսէ։ Իրենց մահէն վերջ Հռոմ քաղաքին լատին մուսան համրացաւ։ Տրայանոսով կ'աներեւութանար տիրապէս չընող մէկական գրականութիւնը։ Սուրենտի կալուածին մէջ սակայն չէր սպառած ստեղծագործ կարողութիւնը, ինչպէս կը ցուցնեն Տրայանոսի սիւնին բարձրաքանդակները, զեռ կոստանդիանոսի սիւնը գեղազարդող սկաւառակները և ատենարանական բեմին մարմարինէ վանդակապատը ֆորումի մէջ։

Աղբիւրնոսով կը սկսի նոր շրջան մը ուրուն մէջ զգալի կ'ըլլայ հելլենասիրութեան ազդեցութիւնը, որուն մէջ հնութեան հըմայքն է տիրական գիծը. այն ձգտումը որ կ'երևի այն ատեն, վաղնշականութիւն (archaïsme) անունը կը կրէ։ Յոյները իրենց գրական գործերուն մէջ, կարծես թէ կը մոռնային իրենց ժամանակի լեզուն, նմանելու համար Ատտիկեան դասականներուն։ Նոյնպէս՝ լատին լեզուի տիրապետութեան մէջ, կրկերոնէն աւելի հին լատին գրողը նորածնութեան առարկայ եղաւ։ Փրոնտոն, Ալբիկեցի մը, այս ձգտումին նախաշարժիչը եղաւ։ Արդար մոռացումի մատնուեցան ինք և իր աշակերտները, բացի Ապուլզէսէն՝ շատ բազմարդիւն հեղինակ մը, որուն զուլիս գործոցն է, գիւթող իւլուս վէ-

պը՝ Նկարագրելու սքանչելի արուեստը կը մտցնէ հոս լեզուի բոլոր արտահայտութիւնները, ու կրօնական միութեականութեան շեշտերը, զորս կը գտնենք գործին վերջաւորութեանը մէջ, մեղի զգալ կուտան թէ մարդիկ Անտոնինոսի օրերուն, ո՛րչափ հեռու էին Աղբիւրնոսի շրջանի կեղծ բարեպաշտութենէն։ Ապուլզէսով վերջ կը գտնէ հնութեան լատին գրականութիւնը։ Դ զարուն վերջին փայլ մըն ալ կ'արձակէ ան, իսկոյն երեւան կուգայ Ամմիանոս Մարկելինոս պատմիչը, Գաւալը, անմայր, չհամարեալ յազգս, իր վեհափառ մենութեան մէջ։

Հատին գրականութեան վերջին շրջանին մէջ կը տիրապետէ հռետորութիւնը, որուն Տակիտոս ինքն ալ յարգ կ'ընծայէ։ Այդ հռետորութեան շնորհիւ էր որ լատին գրողներ եղան այն ատեն Նոյնիսկ երբ ալ ըսելիք բան չկար։ Հելլենասիրութիւնն ալ նոյնպէս հռետորութեամբ կ'ապրէր։ Վեսպասիանոսէն սաղիւն, այս արուեստին մէջ Նոյնիսկ վերածնութիւն մը յառաջ եկաւ, սերկորդ Սոփիստոսութիւնն անունով ճանչցուած։ Շատ մը մարդեր անոր մէջ վաղանցուկ համբաւ մը շահեցան։ Բարձր դիրքի տէր և կարող մարդիկ, իրենց պաշտպանութեան տակ բազմաթիւ տեղեր պերճախօսութեան բեմեր հաստատեցին և պատիւներով ողողեցին ականաւոր Սոփիստները։ Անոնցմէ աւանդէն նշանաւորը հանդիսացաւ Հիբոդոտոս Ատտիկոս Աթենացին, որ իր անսահման հարստութիւնը նուիրեց Յունաստանի դասական վայրերուն մէջ շքեղ շէնքերու կառուցումին։ Աղբիւրնոսի և Անտոնինոսի աջակցութեան շնորհիւ, տէր դարձած էր գրական անհերքելի տիրապետութեան մը, բայց ինչ որ դարեր կ'որած անցած և հասած են մեղի, իր կառուցումներն են անոնք և ոչ թէ ճառերը։ Տրայանոսի օրով տեղի կուենան այն քարդուքիւնները զորս Եպիկտետոս, Մտոյկեան իմաստասէրը, կ'ուղղէր զարգացած մարդերու, և Դիոն Ոսկերանին ըստ պարագային զգայացունց երկար ճառերը։ Այս երկու անձերը, այնքան ներհակ իրարու, խորապէս բարոյականի տէր անձեր են, և տարբեր ճամբաներով Նոյն նպատակին կը ձգտին, որ է՝ իմաստասիրական դաստիարակութեամբ մարդկութեան ազնուացումը։ Նրկուքն

(1) Պիլիթոս, Նամակներ. 1, 17, 3, 1, 7, 4, 3, 8, 4, 9, 22, տես մատնաւորաբար 5, 8 և 7, 4, շատ յատկանշական անցքերը։

մեծագոյնը աղանդավար եպիկտետոսն է։ Ստորոհ՝ իր կենցաղական վիճակէն վեր կը բարձրանայ ան բարոյական կամքովը, որ յանձին իրին կը յայտնուի իր բովանդակ մաքրութեամբը, որ կ'արհամարհէ զարդարեղութիւնը, և շնորհուրի երբեք երկրորդական նպատակները։

Դիոն և Եպիկտետոս բնիկներ են Փոքր Ասիոյ հրւսիս—արեւմտեան մարզին։ Միևնոյն այդ շրջանին, Յունաստան արժանապէս ներկայացուած է Պլուտարքոսով։ Իր ժողովուրդին անցեալը խուզարկելով, իտէալ հելլենիստիքութիւն մը դուրս կը բերէ անկէ և զայն կատարելապէս կ'իրագործէ իր հոգիին մէջ, որ անոր շնորհալի ազնուականութիւնը կ'անձնաւորէ։ Կենսագրութիւնները և բարոյական ճառերը զորս ան գրած է, միշտ սքանչացողներ ունեցան։ Իր իմաստասիրական և կրօնական գրուածքներուն մէջ կը ցուանայ այն ճիշդ գոր կ'ընէ անկեղծօրէն բայց առանց յոյսի, ազատելու համար աստուածները օրոնք մեռնելու վրայ են։ ու այս բանն ալ զինքը սիրելի կ'ընծայէ։ Տրայեանոսի շրջանի հոգին կը վերելի իր մէջ, երբ իր ամենէն նշանաւոր գործին մէջ զուգակշիռը կ'ընէ Յոյներուն և Հռովմայեցիներուն։ Ագրիանոս կը յայտարարէ յունական մշակոյթին առաջնութիւնը։ կը շրջի բոլոր նահանգները, բայց Յունաստանն է և իր ոգեկան ժառանգութիւնն է որ չի յոգնիր ցուցնել ուրիշներուն։ կը շարժի երկրի վրայ ինչպէս ողիմպական Արամազդը և շինել կուտայ մեհեաններ ուր իր կայսերական աստուածութիւնը կը պաշտեն այդ անունին տակ, զերգայն հելլենական անունը։ Ոչ մէկ քաղաք իր ջերմ սիրոյն այնքան առարկայ չեղաւ, որքան Աթէնք։ Դնն է որ տակաւին այսօր Ագրիանոսի դուռը կը բաժնէ թէսէոսի հին քաղաքը «Ագրիանոսի և ոչ թէսէոսի» քաղաքէն, որուն ինք եղաւ հիմնադիրը՝ ձգտարիտ արժանիքներու ճիշդ ճանաչողութիւնը ունէր ան։ արդարեւ հելլենաստէրներուն մէջ էր որ տակաւին կային այն ուժերը, որոնք կարող էին ապահովել կայսրութեան նահանգներուն հոգեկան միութիւնը, ու յոյները անհրաժեշտ միջնորդներն էին արեւելեան գաւառներու իւրա-

ցումին։ Ագրիանոսի ցանած սերմերը իրենց պտուղը տուին Անտոնինոսի օրով։ Ի պաշտօնէ հմուտներու և շաղակրատներու հոյլի մը, պատկառելի խումբի մը կշիռն՝ կը գտնենք մարդեր, որոնք իրենց յաւաքէն գրած գործերով, գրական ընտիր համարաւի մը տիրացած են մինչդեռ Հռոմի գրական ոյժը կը տկարանար։

Ագրիանոս, որ խրադարած է և մեզի թողած Եպիկտետոսի դասերը, և որ, աւելի հոգը, գրեց Մեծն Աղէքսանդրի պատմութիւնը, որուն մէջ ճիշդ ըրաւ միջիլ Բռոտոփոնի հետ։ և Ապպիանոս որուն Հռովմէական պատմութիւնը տեական արժէք մը ունեցած է, Նուազ արժէք ներկայացնող միտքեր են։ Անտոնինոսեանց շրջանին վերջերուն, Պաուլանիսս գրեց անոնց համար որ կ'ուզէին այցելել Ելլադա (այն առիւն դասական երկիր) ճանապարհորդներու ուղեցոյց մը, որ ոչ միայն անգնահատելի հաւաքածոյ մըն է հնախօսական տեղեկութիւններու, այլ և կատարեալ յտակութեամբ կը ցուցնէ այդ դարաշրջանին երկու ձգտումները, հնութեանց միտմտութիւնը և բոմանթիք կրօնայնութիւնը։ Այդ օրերու սգիին նշանաւոր ներկայացուցիչն է Զփուանացի Արիստոփան հեւտօրը, աշաւ կերտ Ներոնոսոս Ատտիկոսի որուն մասին խօսեցանք վերեւ։ Ինչ որ կարելի էր ընել աշխատուած պատրաստուած ճարտասանութեան մը արտագրութիւնները ներկու դարձնելու համար՝ ըրաւ, և իր Հռոմի ներքուր կայսրութեան բարգաւաճ վերջին օրերու իտէալ պատկերն է, իրականութեան գոյնեցով նկարագրուած։ Իր ժամանակակիցները, մէջն ըլլալով նաև կայսրը, բարձրօրէն գնահատած են զայն։ Ան չի վախնար ինքզինքը Դիմոսթէնէսէն և Պլատոնէն վեր գտնել և իր ճոռմաբանութիւններուն՝ Մեծն Աղէքսանդրի քաջագործութեանց հաւասար արժէք մը վերագրելէ՝)։ Բայց երբ ուշադրութեամբ կարդանք իր սրբազան ճառերը, կը հասկնանք թէ նաև Նուոր ատենաբանք քանի՜ քանի՜ անգամներ խիթեր ունեցած է, և ինչ հետեանքներով, Ասիլէպիոս իրեն ինչ ձիադարմանում յանձնարարած է տեսիլքներով, և թէ ինչպէս

(1) Aristide, or, 50, 19, 20, 48, 49 (pages 430, 438 de l'édition Keil).

(1) G. Kaibel, Epigrammata Graeca, No 1045.

վերջապէս տասնըվեց տարի ետքը, բժըշկութեամբ է ան աստուծոյ մը հրաշալի զօրութեամբը: Այս բոլորը հաւատքի միջոցաւ կատարուած տեսականացում և աշխուսացում էին երբեք, այլ ընդհակառակն, իզաշխարհային սեամաղձութեան մը բողբոսէն զակ տափակութիւնը: Այն ատեն քողը կը պատուէր, և կը տեսնուէր որ ժամանակին լաւագոյն գրողները, ուրիշ բան չեն ըրած բայց եթէ դիմակաւորել իրենց ներքին չաւարտութիւնը ճոճամարտնութեան շողողանքին տակ: Հանրութիւնը որ զանոնք կը ծափահարէ, կամահաճօրէն կը բարձրացնէ զանոնք անցեալի փառաւոր հերոսներուն շարքին, ու անոնց սիրահարները կը դառնան: Իրական կեանքը և պատմութիւնը դուրս կը մնան զրական թատրոնէն որ, այս մարդոց և այս հաւասարակութեան համար, աշխարհը կը ներկայացնէ:

Լուկիանոս, բնիկ Սիւրիացին, գիտէ այս բանը, և տալիս համար ալ կը ծաղրէ թէ՛ իր դարաշրջանը թէ՛ անոր հիացածը և թէ՛ ինքնիցը: Կը կործանէ ամէն ինչ որ կը գտնէ իր ճամբուն վրայ, մանաւանդ այն բաները որոնք ամենէն վսեմները ճանչցուած են, կրօնքը և իմաստասիրութիւնը: Միշտ սրամտութիւն կը դնէ իր ըրածին մէջ, և հիշախօրէն կը զանազանէ իր հակառակորդներուն տկար կողմերը և ծիծաղելութիւնը: Հոմերոսի հին աստուածները և Ալեքսիքի նոր աստուածութիւնները, դիւցազներգութեան հերոսները և արդի վէպին հերոսները, կրօնական մարգարէներ և շնական քարոզիչներ, իմաստակ ուսուցչապետներ և մանկամարդ խելար աղիլկներ, ընթերցողը կը տեսնէ որ անոնք ամէնքը Լուկիանոսի գրութիւններուն մէջ խօսապար մը կը դառնան իր շուրջը: Նախ հաճոյք կը զգայ այս տեսարանին, ապա տաղտկալի կը դառնայ ան իրեն և ի վերջոյ դարձանք կ'ըզգայ այս բոժոժաւոր խնթութիւնը: Ուրիշներ լաւ դիտումներ ունին, բայց անոնք ալ տըկարներ են որոնք ճիշդ կ'ընեն զօրաւորութեան նմանելու: Լուկիանոս իր շահուն միայն կը հաւատայ և սատանայական հրճուանք մը կ'ըզգայ արատաւորելէն ինչ որ նուիրական է ուրիշներուն համար: Առաջին ներկայացուցիչն է ինքը տիպարի մի որ իր կատարելութիւնը պիտի զանէ ԺԹ դարուն ուրիշ լրագրականութեան մը մէջ:

Մարկոս—Ալեքիլոս մեկուսի մնաց ամբողջ այս զրական շարժումէն: Ֆրոնտոն և Հերոդոտէս Ատտիկոս անոր սորվեցուցին լատին և յոյն հետադարձութիւնը, որ նորոյթ էր այն ատեն, բայց այս ուսուցումը գէշ ազդեցութիւն մը չունեցաւ իր վրայ: Ստույրիկեան մը անոր ծնողքը դրաւ Եպիկուտէսի գրութիւնները, և այս իրողութիւնը որոշեց անոր ոգեկան կեանքին ուղղութիւնը: Հոռմայեցի կայսրը խոնարհ աշակերտը դարձաւ Փոլեմաքի ստրուկին: Իր կեանքի ամենէն զօռաւորին վայրկեանին, երբ կը կըրուէր Մարքոմաններու դէմ, օրագրութիւն մը գրեց, ո՛չ թէ ԺԹ դարու զգացական յորինումով, այլ չոր ճշգրտութեամբ մարդու մը որ ինքզինքը կը քննէ և որ քննադատականը կ'ընէ բոլոր երկարաւոր արժեքներուն: Անխնայ կը ջնջէ ամէն սրբեկ պատանք, ամէն հրապարիչ երևոյթ: Մարդը, ըստ իրեն, կորնչական արարած մըն է, որ գոյութեան կանչուած է կարճ տևողութեան մը համար միայն: մարմինը յետոյ կը տարազազգրուի ու զհազարէն բնութիւնը անոր մնացորդներէն ուրիշ էակներ կը շինէ: հողին կը կորուսի օդին մէջ, ամէն ինչ փոխակերպութիւն է: ոչինչ կը մնայ, համբաւը ինքն իսկ կը մեռնի յաջորդ սերունդին հետ: Կեանքի երկարութիւնը մեծ կարողութիւն չունի. միակ կարեւոր բանը, իր պարտականութիւնը կատարելէն է, այսինքն աստուածներուն ընծայել մաքուր հոգի մը և բարիք ընել մարդերուն: Մի՛ կընկալէր երախտագիտութիւն և մի՛ զայրանալու պակասութեան դէմ: Ձգէ՛ այս աշխարհը առանց ցաւելու, երբ բնութիւնը կանչէ քեզի թատերաբեմէն, վառնալի ինչ որ ան կ'ընէ՛ բարի է: Հագարաւոր մարդեր խորհրդածութեան առարկայ: ըրած են այս օրագրութիւնը և անոր մէջ միշտ կազգուրէր բան զգտած են: Միծն Ֆրոնտոնիք կը կարգար զայն իր վրանին ներքեւ, Եթէ՛ նամեայ պատերազմին անդհններուն մէջ, բայց անոնց վրայ կ'աւելցնեն ան զգացում մը զոր չունէր Մարկոս—Ալեքիլոսի հողին: մարդկութեան արհամարհանքը:

Թրգմ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՍՐԿ. ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ